

FÛTÛHU'L-BÜLDÂN'A GÖRE FETİHLERDEN SONRAKİ FAALİYETLER

*Doç.Dr.Ahmet Turan YÜKSEL**

Hz.Peygamber döneminde gazve ve seriyyeler şeklinde, Hz.Ebûbekr'in hilâfetiyle de ilk İslâm fetihleri olarak bilinen askeri hareketlerin akabinde gerçekleştirilen faaliyetler, kanaatimizce üzerinde durulması gereken önemli konulardan birisidir. Zira bu fetihlerin sadece birer askeri hareket olarak anlaşılmaması gerekmektedir. Özellikle fetihlerden sonra gerçekleştirilen imar ve iskân faaliyetleri; gayr-i müslim teb'a ile ilişkilerin yanısıra idari, iktisadi ve sosyal hayatla ilgili olarak alınan tedbirler dikkate alındığında, fetihlerden sonra her sahada hayli geniş bir faaliyetin ortaya konulduğu görülecektir.

Biz bu çalışmamızda, bu konularda en önemli ve en eski kaynakların başında gelen Belâzürî'nin Fütûhu'l-Büldân isimli eserinde kaydettiği hususları, örneklerle üç ana başlık altında ele alacağız.

1. İmar ve İskân Faaliyetleri:

İmar konusunda birkaç şekilde faaliyet göze çarpmaktadır. Bunlar mevcut yerleşim yerlerinin fethinden veya Bağdat, Basra ve Kûfe gibi yeni yerleşim yerleri, yani şehirlerin kurulmasından sonra buralarda gerçekleştirilen cami, köprü, kale, tersane, su bendleri, ev, saray, konak vb. binaların inşası, tamiri ve genişletilmesi şeklinde ortaya çıkan imarla ilgili çalışmalardır. Bununla birlikte aynı zamanda iskân da gerçekleştirilmiştir. Burada öncelikle fethedilen bazı şehirlerde bu sahada görülen faaliyetleri ele alacağız.

a) Fethedilen Şehirlerdeki İmar ve İskân Faaliyetleri:

Hz.Ebûbekr dönemiyle birlikte başlayan fetih hareketleri, daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Bu devrede pek çok şehir fethedilmiş ve buralarda önemli faaliyetler gerçekleştirilmiştir.

* S.Ü.İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Bu konudaki örnekler üzerinde durmadan önce, fetihlerden sonra özellikle iskân konusunda izlenen genel politika hakkında Belâzuri'nin şu ifadelerine işaret etmek yerinde olacaktır. O, şunları söylemektedir:

"Müslümanlar, bir şehri veya sahili fethettiklerinde, şehri koruyabilecek sayıda müslümanı oraya yerleştirirlerdi. Oraya düşman tarafından bir saldırı düzenlenirse, yardım için asker gönderirlerdi."⁽¹⁾

Bu konuda Hz.Osman'ın ,Muaviye'ye verdiği emirler de, izlenen politika hakkında fikir vermektedir. Hz.Osman, Muaviye'ye deniz savaşları için izin verdiği dönemde, deniz savaşına çıktığı veya ordu gönderdiği zaman sahillere yerleştirilen askerlerden ayrı olarak oraya yeni askerler iskân etmesini ve ikta yoluyla topraklar ve evler vermesini, camiler yapmasını ve daha önce yapılanları da büyütmesini emretmiştir⁽²⁾. Nitekim 33/653'de Kıbrıs'ı fetheden Muaviye, tamamı Divan defterine kayıtlı askerlerden oluşan 12.000 kişiyi oraya göndermiştir. Onlar adada camiler inşa etmişlerdir. Ayrıca Muaviye, Ba'lebek halkından bir grubu Kıbrıs'a nakletti⁽³⁾. Aynı şekilde Muaviye'nin halifeliğinde fethedilen Rodos ve Arvad adalarına da müslümanlardan bir grup iskân edildi.⁽⁴⁾

Daha sonraki dönemler için bir örnek olmak üzere Halife Mansur'un özellikle imar konusunda izlediği politika kısaca şu şekilde ifade edilebilir: Mansur halife olunca sahillerdeki kaleleri ve şehirleri gözden geçirerek, bunları tamir ettirip sağlamlaştırmış; yeniden yapılması gerekenleri yaptırmıştır. Sınırlardaki şehirlerde de aynı faaliyeti gerçekleştirmiştir⁽⁵⁾.

İmar konusundaki faaliyetler açısından, müslümanlar için mukaddes kabul edilen Mescid-i Haram, Hz.Ömer döneminde etrafındaki evler satın alınıp yıktırılarak genişletildi⁽⁶⁾. Hz.Osman döneminde genişletme çalışmaları gerçekleştirilirken, ilk defa revaklar yapıldı⁽⁷⁾. Aynı şekilde genişletme çalışmaları Abbasiler zamanında Mansur ve Mehdi dönemlerinde de görülmektedir. Mehdi,

(1) Ahmed b. Yahya el-Belâzuri, Fütühu'l-Büldân, Ta'lik: Rıdvân Muhammed Rıdvân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, s. 134/183. Bu çalışmamızda, Mustafa Fayda'nın tercümesinden (Fütühu'l-Büldân, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1987) de istifade edilmiştir. Bu sebeple dipnotlarda önce Arapça metin, sonra da tercümedeki sayfa gösterilmiştir.

(2) s. 134-135/183.

(3) s. 158/219.

(4) s. 237/338.

(5) s. 167/233.

(6) s. 58/66.

(7) s. 59/67.

aynı zamanda Medine mescidini de genişletmiştir⁽⁸⁾. Diğer taraftan Abdullah b. Zübeyr, Mescid-i Haram'a sığındığı 64/683'te Kâbe'nin perdesinin yanıp, duvarlarının çatlamasından sonra Kâbe'yi yıktırarak, temelleri üzerine yeniden yaptırdı. Abdülmelik b. Mervan döneminde de Haccac, halifenin emriyle Kâbe'yi yeniden inşa etti⁽⁹⁾. Mütevekkil döneminde ise Kâbe, o zamana kadar görülmemiş bir şekilde tezyin edildi. Kâbe'nin su kemerleri yenilenip, duvarları ve damı altın ile kaplatıldı; sütunları da ipek kumaş ile örtüldü⁽¹⁰⁾. Bunların yanısıra Mescid-i Haram'ı özellikle sel baskınlarından korumak üzere Hz.Ömer ve Abdülmelik b. Mervan dönemlerinde bendler yapılmıştır⁽¹¹⁾. Buna benzer bir faaliyeti Hz.Osman, sel baskını tehlikesi karşısında Medine'de gerçekleştirmiştir⁽¹²⁾.

Hz.Ebübekr döneminde Ürdün bölgesinde fethedilen Akkâ ve Sûr'da imar ve iskân faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Muaviye döneminde Ba'lebek, Hıms ve Antakya'da yaşayan İranlılardan bir topluluk buraya iskân edilmiştir. Aynı zamanda her iki yer de Muaviye tarafından onarılmış ve Akkâ'da tersaneler kurulmuştur. Abdülmelik b. Mervan döneminde de imar devam etmiş⁽¹³⁾, Hişam döneminde ise tersaneler Sûr'a nakledilmiştir⁽¹⁴⁾.

Hz.Ömer döneminde Şarn bölgesinde fethedilen Lâzkiyye'de müslümanlar bir cami inşa ettiler. Bu cami daha sonra genişletilmiştir⁽¹⁵⁾. Muaviye döneminde asker yerleştirilip tahkim edilen Lâzkiyye⁽¹⁶⁾, Ömer b. Abdülaziz döneminde Rumların baskını sebebiyle yıkılınca; halife şehrin yeniden inşa edilmesini emretmesine rağmen, bu işi tamamlayamadan vefat etmiştir. Ondan sonra halife olan Yezid b. Abdülmelik şehrin yeniden imarını tamamlamıştır⁽¹⁷⁾.

Hz.Ömer döneminde fethedilen Antartus, Muaviye döneminde şehir haline getirilmiştir. Muaviye'nin bu şehirde ikta yoluyla toprak verdiği

(8) s. 60/68-69.

(9) s. 59/67-68.

(10) s. 60/69.

(11) s. 65-66/76-77.

(12) s. 24/13.

(13) s. 123-124/168-169; 148/204.

(14) s. 125/169.

(15) s. 138-139/189.

(16) s. 139-140/190-191.

(17) s. 138-139/189.

görülmektedir⁽¹⁸⁾. Yine Hz.Ömer döneminde fethedilen Kayseriye⁽¹⁹⁾, daha sonra İbnü'z-Zübeyr zamanında Rumlar tarafından tahrip edilmiş ve camii de yıkılmıştır. Abdülmelik b.Mervan idarede tamamen söz sahibi olunca, şehri tamir ederek, camiini eski haline getirdi ve orayı insanlarla doldurdu⁽²⁰⁾

84/703 yazında Antakya üzerinden el-Massîsa (Ceyhan)'a ulaşan Abdullah b. Abdülmelik b. Mervan, buranın kalesini eski temeli üzerine bina ederek askerler yerleştirmiş ve bir tane de cami yaptırmıştır⁽²¹⁾. Diğer taraftan Ömer b. Abdülaziz buraya büyük bir cami yaptırdı ve bir de sarnıç açtırdı. Aynı şekilde Hişam tarafından da burada bir mandıra yaptırılmıştır. Mervan b. Muhammed de, şehrin doğu tarafında çardaklar ve etrafına sur yaptırarak, ağaçtan bir kapı koydurdu. Ayrıca etrafına da hendek açtırdı. Ebu'l-Abbas Seffah halife olunca bu şehre yeni muhafızlar göndererek onlara iktalar vermiştir. Mansur döneminde 139/756'da şehir tamir edilmiştir. Zira deprem sebebiyle surları yıkılmış ve şehirde oturanların sayısı da azalmıştı. Mansur, şehrin surlarını yaptırarak halkı oraya iskân etti ve şehre de el-Ma'mure adını verdi. Aynı zamanda şehir sakinlerine, eski evlerin yıkılıp yerine yenilerinin yapılması için arsalar verdi ve maddi yardımda bulundu⁽²²⁾. Halife Mehdi döneminde, 165/781'de gerek şehir ve gerekse de camisi onarım görmüş; asker sayısı artırılmış ve halkı da güçlendirilmiştir⁽²³⁾.

Bu bölgede Rumlar tarafından inşa edilen ve sonradan yıkılan el-Kenîsetü's-Sevdâ şehri, Harun Reşid döneminde yeniden imar edilmiş ve sağlam bir kale haline getirilmiştir. Aynı dönemde Rumların baskın düzenleyip şehri tahrip etmeleri üzerine de tamir edilerek, buradaki muhafızların sayısı artırılmıştır⁽²⁴⁾. Diğer taraftan Şam sınırında yer alan Sîsiyye şehri, Mütevekkil döneminde onarılmış, ancak Rumlar tarafından yıkılmıştır⁽²⁵⁾

Halife Mehdi döneminde Tarsus harap bir halde bulunmaktaydı. Şehrin iman ve iskânının faydalanından bahsedilmesi üzerine Mehdi, Tarsus'un imarını ve bu işe de, kendisine yapılan tavsiyeler doğrultusunda Hades şehrinde

(18) s. 139/190.

(19) s. 148/203.

(20) s. 148/204.

(21) s. 170/236.

(22) s. 170/237-238.

(23) s. 172-173/241.

(24) s. 175-176/245-246.

(25) s. 174/243.

başlanılmasını emretmiştir⁽²⁶⁾. Ancak Tarsus'un onarılp şehir haline getirilmesi, kale ve camiinin tamamlanması ile iskân ancak Harun Reşid zamanında tahakkuk edebilmiştir⁽²⁷⁾.

el-Cezîre bölgesinde de faaliyetlerin aynı şekilde devam ettiği müşahede edilmektedir. Bu bölgede Harran, er-Ruhâ (Urfa), er-Rakka, Karkısıya, Nusaybin ve Sincar gibi yerler Hz. Ömer'in halifeliği döneminde İyâd b. Ğanem tarafından fethedilmiştir⁽²⁸⁾. İyâd'dan sonra vali olan Saîd b. Âmir, er-Rakka ve er-Ruhâ camilerini yaptırmıştır. Hz. Osman döneminde Şam valisi olan Muaviye tarafından da bu bölgede iskân gerçekleştirilmiştir⁽²⁹⁾. Harun Reşid, er-Rakka ve er-Râfika'da birer saray yaptırdığı gibi, er-Rakka'nın panayırılarını da genişletmiştir⁽³⁰⁾. Yine bu bölgede Hz. Ömer döneminde fethedilen Kefertûsâ, iskân sonucunda şehir haline gelmiştir⁽³¹⁾.

Hız. Ömer döneminde aynı bölgede Habîb b. Mesleme tarafından fethedilen Malatya, müslümanların elinden çıkması sebebiyle Hz. Osman'ın halifeliğinde ve Muaviye'nin Şam valiliği esnasında tekrar fethedildi ve burada iskân da gerçekleştirildi. Ancak Abdullah b. Zübeyr'in halifelik iddiasında bulunduğu günlerde şehir Rumların saldırısına maruz kalmış ve yıkılmıştır. Abdülmelik b. Mervan döneminde yeniden imar edilmiş; Ömer b. Abdülaziz tarafından da imar ve iskân devam ettirilmiştir. Halife Hişam döneminde Rumlar tarafından yeniden saldırıya maruz kalan Malatya, Hişam'ın şehir yeniden ele geçirmesinden sonra bizzat onun denetiminde onarılmıştır⁽³²⁾. 133/750'de Konstantin'in saldırısı sonucunda bir ambar dışında Malatya tamamen yıkılmıştır⁽³³⁾. 139/756'da Halife Mansur'un emriyle şehir yeni baştan imar ve tahkim edildi. Buraya dört bin savaşçı yerleştirildi ve ziraata elverişli topraklar da ikta olarak verildi⁽³⁴⁾.

(26) s. 173/241-242.

(27) s. 173-174/242-243.

(28) s. 179/251.

(29) s. 182-183/255-256.

(30) s. 184/257.

(31) s. 184/258.

(32) s. 189-190/266-267.

(33) s. 190-191/267-268.

(34) Bkz. s. 191/268-270.

el-Cezîre bölgesinde Hz.Ömer döneminde Halid b. Velid tarafından fethedilen Maraş⁽³⁵⁾, Muaviye tarafından yeniden imar edilmiş ve asker yerleştirilmiştir. Ancak Yezid b. Muaviye'nin ölümü üzerine artan Rum saldırıları sonucunda halk şehri terketti. Abdülmelik b. Mervan'ın halifeliği döneminde yapılan antlaşmanın 74/693'te bozulmasının arkasından ertesi yılda gerçekleşen savaşta Maraş tahrip oldu. Savaş sonrasında Maraş, yine aynı dönemde tamir ve tahkim edildi. Büyük bir cami inşa edilerek, burada iskân gerçekleştirildi. Mervan b. Muhammed döneminde Rumların Maraş'a saldırıp tahrip etmeleri üzerine şehir yeniden imar edildi. Ancak iç karışıklıklardan istifade eden Rumlar yeniden harekete geçerek şehri tekrar tahrip ettiler. Bunun üzerine Halife Mansur tarafından yeniden imar ve tahkim edildi, yerleşim cazip hale getirildi. Mehdi döneminde ise hem asker sayısı artındı ve hem de şehir halkı güçlendirildi. Buna rağmen aynı dönemde Mihail'in saldırısı sonucunda Maraş'ta büyük bir tahribat ve katliam gerçekleşti; müslümanlar şehirden uzaklaştırıldı⁽³⁶⁾.

Hz.Ömer döneminde Habib b. Mesleme tarafından fethedilen el-Hades de, tıpkı Maraş gibi zaman zaman Rumların saldırısına maruz kalmıştır. Halife Mehdi döneminde yıkılan şehir, onun emriyle imar edilmiştir⁽³⁷⁾. Ayrıca dört bin kadar da asker iskân edilmiştir⁽³⁸⁾. Halife Mehdi döneminde de imar ve iskân faaliyetleri yanında, ikta yoluyla evler verilmiştir. Ancak şehrin inşası sağlam ve tedbirli yapılmadığından kış döneminde binaları zarar görmüştür. Bu sırada Rumlar yeniden şehre saldırarak camiini yakıp, şehri de yıkmışlar ve aynı zamanda halkın mallarını da yağmalamışlardır. Hâdi'den sonra halife olan Harun Reşid tarafından şehir yeniden imar edilerek, askerlere ikta yoluyla evler ve topraklar verilmiştir⁽³⁹⁾. Eski bir Rum kalesi olan ve Habib b. Mesleme tarafından fethedilen Zibatra da, Maraş ve Hades şehirlerinin âkıbetiyle karşı karşıya kalmıştır. Nihayet Mu'tasımibillah döneminde yeniden imar ve tahkim edilerek iskân gerçekleştirilmiştir⁽⁴⁰⁾.

Rumlar ile Hazarların hâkim olduğu ve ilk defa Hz.Osman döneminde fetihler gerçekleşen İrminiye bölgesinde Habib b. Mesleme tarafından fethedilen Kâlikâlâ'da, yine Habib tarafından asker yerleştirilerek onlara ikta yoluyla

(35) s. 192/270.

(36) s. 192-193/271-272.

(37) s. 193-194/272-273.

(38) s. 194/274.

(39) s. 194-195/273-275.

(40) Bkz. s. 195-196/275-276.

topraklar verildi⁽⁴¹⁾. Bu şekilde burada tesis edilen ortam, 133/750 yılına kadar huzurlu bir şekilde devam etmiştir. Bu yılda Rum Kayseri saldırarak şehri ele geçirip tahrip etti ve aynı zamanda katliam da gerçekleştirdi.139/756'da Mansur şehri yeniden imar ederek, el-Cezire halkından ve diğer yerlerden asker iskân etmiştir. Ancak Rum Kayseri, Mu'tasimbillah'ın halifeliğinde şehri kuşatmış ve surlarını büyük oranda tahrip etmiştir. Bunun üzerine Halife beşyüz bin dirhem harcayarak şehri sağlam bir hale getirmiştir⁽⁴²⁾.

Bu bölgede, yıkılmaya yüz tutan Berze'a ve Beylekân şehirleri, Muaviye veya Abdülmelik b. Mervan döneminde imar ve tahkim edildi⁽⁴³⁾. Ömer b. Abdülaziz döneminde de Beylekân'da imar faaliyetlerinin devam ettiğinin bir delili olarak Adıyy kanalını⁽⁴⁴⁾ ve Mansur döneminde açılan Hasan kanalını burada zikretmek gerekmektedir⁽⁴⁵⁾. Aynı şekilde Mansur döneminde Berze'a'da çiftliklerin kurulduğu da görülmektedir. Bunun gibi İrminiye bölgesinde diğer yerlerde Hişam b. Abdülmelik ve Mansur dönemlerinde imar, onarım ve iskân faaliyetleri devam etmiştir⁽⁴⁶⁾.

Hız.Ömer döneminde Huzeyfe b. el-Yeman tarafından fethedilen Azerbaycan bölgesinde de iskân ve imar gerçekleşmiştir. Genel olarak Azerbaycan fethinden sonra Kûfe, Basra ve Şam'dan bazı kabileler buraya nakledildiler. Bunlar burada toprak edindiler, bazıları da Acemlerden toprak satın aldılar. Köyler de, korumaları için müslümanlara verildi⁽⁴⁷⁾. Hız.Osman'ın halifeliğinde de divandan atâ alan Araplardan bir zümre buraya iskân edildi.⁽⁴⁸⁾ Aynı şekilde Hız.Ali döneminde de bir grup Erdebil'e yerleştirildi. Ayrıca Erdebil şehir haline getirildi ve burada bir de cami yapıldı. Bu cami daha sonra genişletildi⁽⁴⁹⁾.

Mervan b. Muhammed döneminde bu bölgedeki imar faaliyetlerinin devam ettiği görülmektedir. Mervan, Versan'da bir köprü yaptırdı ve aynı

(41) s. 200-201/282-283.

(42) s. 202/285-286.

(43) s. 207/293.

(44) s. 208/294.

(45) s. 212/301.

(46) Bkz. s. 209/296-297; 211-212/300.

(47) s. 324-325/473.

(48) s. 324/472.

(49) s. 325/473.

zamanda topraklarını elverişli hale getirdi. Bu bölgede bir köy olan Berzend, Halife Mu'tasimillah döneminde bir karargah şehir haline getirildi. Yine Mervan döneminde Merağa imar edilerek, binalar yapıldı. Harun Reşid döneminde ise Merağa tahkim edildi ve pek çok asker iskân edildi⁽⁵⁰⁾.

Azerbaycan bölgesinde küçük bir köy olan Merend'de, Mütevekkil döneminde saraylar yaptırıldı⁽⁵¹⁾. Aynı şekilde Ürmiye, Tebriz ve Berze'de de imar ve iskân gerçekleştirildi. Bir köy konumunda olan Nerîz, imar edilip şehir haline getirilerek orada saraylar ve pazar yeri inşa edildi⁽⁵²⁾.

Hz.Ömer döneminde cizye mukabilinde antlaşma yapılan Musul'da⁽⁵³⁾ yine aynı dönemde imar ve iskân gerçekleştirilerek, şehir haline getirildi⁽⁵⁴⁾. Hatta Herseme, bu faaliyetinden sonra eski bir köy olan Hadîse'yi de şehir haline getirmişti⁽⁵⁵⁾. Abdülmelik b. Mervan döneminde ise Musul'a taş döşenmiş ve surları yapılmıştır⁽⁵⁶⁾.

Hz.Ömer döneminde Fâris bölgesinde Osman b. Ebi'l-Âs veya kardeşi Hakem tarafından fethedilen Tevec'de aynı dönemde imar ve iskân gerçekleştirilerek, burası şehir haline getirilmiştir⁽⁵⁷⁾. Bu bölgede yine Hz.Ömer'in halifeliğinde fethedilen Kirman'da, yerli halkın terk ettiği ev ve topraklar Araplara ikta olarak verildi. Topraklar ekilip işlendiği gibi bazı yerlerde kanallar da açıldı. Daha sonra Haccac döneminde Fâris valiliğine tayin edilen Hakem b. Nehik el-Hüceymî tarafından cami ve dâru'l-imâre yaptırıldı⁽⁵⁸⁾.

Hz.Ömer'in halifeliğinde Berâ b. Âzib tarafından fethedilen Kazvin'e beş yüz müslüman yerleştirildi ve kimseye ait olmayan topraklar onlara ikta olarak verildi. Kûfelilerin sınır şehri olan Kazvin, Hz.Osman döneminde Kûfe valisi Saîd b. el-Âs tarafından şehir haline getirildi⁽⁵⁹⁾, Haccac döneminde ise etrafı evlerle doldu⁽⁶⁰⁾.

(50) s. 325/473-474.

(51) s. 325/474-475.

(52) s. 326/475-476.

(53) s. 327/476.

(54) s. 327/477.

(55) s. 328/478.

(56) s. 328/477.

(57) Bkz. s. 378-380/560-562.

(58) Bkz. s. 383-384/568-570.

(59) s. 318/460-462.

(60) s. 320/466-467.

Horasan bölgesinde gerçekleştirilen fetihlerden sonra da imar ve iskân faaliyeti görülmektedir. Öncelikle ifade etmek gerekirse, Hz.Osman, Basra valisi olan Abdullah b. Âmir'e bu bölgede Herat, Bûşenc ve Bâdeğis'le yapılan antlaşma gereğince idaresi altındaki toprakların atıl bırakılmamasını emretmiştir⁽⁶¹⁾. Muaviye döneminde ise Belh'de köprüler inşa edildi⁽⁶²⁾. Daha sonra Halife Hişâm döneminde şehrin imarına devam edildiği gibi, divanlar da buraya nakledilmiştir⁽⁶³⁾. Yine Muaviye döneminde Merv şehrinde, Kûfe ve Basra halkından elli binden fazla kişi de aileleriyle birlikte Horasan bölgesinde nehrin beri tarafına iskân edildiler⁽⁶⁴⁾. Daha sonra Kuteybe b. Müslim tarafından da Fergana ve Şaş topraklarında iskân gerçekleştirildi⁽⁶⁵⁾.

Sind bölgesinde gerçekleştirilen fetihlerden sonra da imar ve iskân faaliyeti devam etmiştir. Velid b. Abdümelik döneminde Haccac tarafından Sind hudutlarına sevk edilen Muhammed b. Kasım, Deybül'ü fethettikten sonra burada müslümanlara arsalar ayırdı, bir cami yaptırdı ve dört bin müslümanı yerleştirdi. Daha sonra Halife Mu'tasım döneminde şehirde onarım gerçekleştirilmiştir⁽⁶⁶⁾.

Buraya kadar üzerinde durulan örneklerden anlaşılacağı üzere, fetihlerle ele geçirilen yerleşim yerlerinde, bir süreklilik içinde imar ve iskân faaliyeti sürdürülmüştür. Bu sırada şehirlerin tahribine değil, geliştirilmesine önem verilmiştir. Bu açıdan faaliyetler, müslüman fatihler tarafından ilk defa kurulan şehirlerde de açık bir şekilde müşahede edilmektedir. Bu noktada konu, aynı şekilde örneklerle ele alınacaktır.

b) Müslümanlar Tarafından Kurulan Şehirlerdeki İmar ve İskân Faaliyetleri:

İlk olarak müslümanlar tarafından kurulan Basra, Kûfe, Fustat, Vâsıt, Bağdat, Samerra, Remle, Hâdise vb. şehirlerde imar ve iskân açısından geniş bir faaliyet müşahede edilmektedir.

(61) s. 396/588.

(62) s. 399/594.

(63) s. 417/624.

(64) s. 400/595-596.

(65) s. 420/629.

(66) s. 424-425/635-637.

Hız.Ömer döneminde Utbe b. Gazvan tarafından 14/635 yılında kuruluşuyla birlikte Basra'da iskân gerçekleştirildi. Buraya yerleşen müslümanlar kamıştan evler yaptılar. Utbe de aynı şekilde kamıştan bir cami yaptırdı. Aynı zamanda camiin yanında vali konağını inşa ettirdi⁽⁶⁷⁾. 16/637'de Ebû Mûsa el-Eş'ari Basra valisi olduktan sonra evler kerpiçten yapıldı. Aynı şekilde cami ve vali konağı da kerpiç ve çamurla inşa edildi, tavanı da otlarla kapatıldı. Bu arada cami de genişletildi⁽⁶⁸⁾. Muaviye döneminde Basra valisi olan Ziyad b. Ebih, Basra camiini tuğla ve kerpiç ile, tavanını da sâc ağacıyla yaptırarak genişletti; aynı zamanda Basra camiine ilk olarak maksûre yaptırdı. Bu arada vali konağını da camiin kible tarafına, kerpiç ve çamur kullanarak inşa etti⁽⁶⁹⁾. Ziyad, valiliği döneminde camiin zeminini de küçük çakıl taşları ile kaplamıştır⁽⁷⁰⁾. Bu arada iskân sonucunda Ziyad'ın valiliği döneminde askeri divana göre Basralı savaşçıların sayısının seksen bin, ailelerinin de toplam yüz bin kişi olduğu görülmektedir⁽⁷¹⁾.

İmar faaliyetlerinin devamı olarak Süleyman b. Abdülmelik döneminde vali konağı tuğla ve kireçle yeniden yapıldı⁽⁷²⁾. Ebu'l-Abbas Seffah döneminde ise vali konağı terk edilerek Mirbed'de yeni bir konak inşa edildi⁽⁷³⁾. Harun Reşid döneminde, ilk olarak yapılan vali konağı⁽⁷⁴⁾ ve diğer konaklar camiye ilave edildiler⁽⁷⁵⁾.

Basra'da büyük cami dışında Âsım camii⁽⁷⁶⁾, Benû Ibâd camii⁽⁷⁷⁾ ve Hâmire camii⁽⁷⁸⁾ gibi camiler de inşa edilmiştir.

- (67) s. 341-342/497-498.
 (68) s. 342/499.
 (69) s. 342-343/499-500.
 (70) s. 343/501.
 (71) s. 344-345/503.
 (72) s. 343/500.
 (73) s. 344/502.
 (74) s. 343/501.
 (75) s. 344/503.
 (76) s. 346/507.
 (77) s. 350/512.
 (78) s. 365/539.

Valilik konağı dışında Nâfi b. Hâris, Ma'kil b. Yesar, Ebû Nâfi, Ziyad b. Osman ve İbn Tubba' konağı gibi pek çok sayıda konak⁽⁷⁹⁾ ile Enes, el-Ahmer, el-Müseyyerîn, en-Nevâhik, en-Nu'man, Zerbâ, Atiyye⁽⁸⁰⁾ ve Hezardar sarayı⁽⁸¹⁾ gibi saraylar inşa edilmiştir.

İmar faaliyetleri arasında Basra'da çok sayıda kanalın açıldığı da görülmektedir. Bunlardan Ebû Mûsa kanalı, Hz.Ömer döneminde Ahnef b. Kays'ın, Basra halkının yiyecek ve içecek sıkıntısını dile getirmesi üzerine, halifenin emriyle açtığı kanaldır⁽⁸²⁾. Bu kanal sayesinde Übüle ırmağı Basra'ya akıtılmıştır⁽⁸³⁾. Bu kanal Hz.Osman döneminde Abdullah b. Âmir'in valiliği esnasında uzatılmıştır⁽⁸⁴⁾. Kanallardan bir diğeri de Ma'kil b. Yesar kanalıdır⁽⁸⁵⁾. Bunlardan başka Esâvire, Yezidân, Nâfiz, Talhatân, Humeyde, Mürre, Fîruz, Mekhûl, Halife Mansur tarafından açtırılan el-Emîr, Mukâtil, el-Benât, iki tarafında dükkanlar ve pazar yeri bulunan Bilal kanalı⁽⁸⁶⁾ ile Yezid b. Velid döneminde Basra halkının tatlı su ihtiyaçlarını karşılamak üzere Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz tarafından açtırılan İbn Ömer kanalı⁽⁸⁷⁾ gibi pek çok kanal⁽⁸⁸⁾ açtırılmıştır. Bu arada halkın tatlı su ihtiyacını karşılamak üzere gerek valiler ve gerekse de ileri gelenler, Dicle nehrinden tatlı su getirirler ve sarnıçlar kazdırırlardı. Nitekim Abdullah b. Âmir, Ziyad b. Ebih, Ubeydullah b. Ziyad ve Haccac'ın sarnıçları bulunup, halkın bunlardan su almasına izin verirlerdi⁽⁸⁹⁾.

Bunlara ilave olarak Basra'da hamamlar da yapılmıştır. İlk olarak Abdullah b. Osman b. Ebi'l-Âs tarafından yapılan hamamdan başka Ziyad'ın azadlısı Fil'in yaptırdığı hamam ile Müslim b. Ebî Bekre'nin hamamı meşhurdu. Hatta Müslim'in buradan günde bin dirhem ve çok miktarda yiyecek kazandığı belirtilmektedir⁽⁹⁰⁾. Bu arada hamamlar, valinin izni ile yapılmaktaydı. Nitekim Belâzurî, bu konuda Basra valisinden izin alanların isimlerine de eserinde yer

(79) Bkz. s. 346-347/506-508.

(80) s. 349-350/511-512.

(81) s. 353/517.

(82) s. 351/513-514.

(83) s. 352/515.

(84) s. 351/514.

(85) s. 352/515-516.

(86) Bkz. s. 353-358/517-526.

(87) s. 363/535.

(88) Diğer kanallar için bkz. s. 360-365/530-539.

(89) s. 363/536.

(90) s. 348/509.

vermektedir⁽⁹¹⁾. Bunlardan başka Basra'da havuzlar⁽⁹²⁾, Mansur döneminde bir hapishane⁽⁹³⁾ ve köprü⁽⁹⁴⁾ de yapılmıştır.

Basra'dan sonra kurulan ikinci şehir özelliğini taşıyan Kûfe'de de, Basra'da olduğu gibi geniş bir imar ve iskân faaliyeti müşahede edilmektedir. Hz. Ömer döneminde 17/638⁽⁹⁵⁾ veya 18/639'da⁽⁹⁶⁾ Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından kurulan Kûfe'de, Sa'd tarafından insanlara ev yapılmak üzere iktâ yoluyla arsalar verilerek, kabileler kendilerine ayrılan yerlere yerleştirildi. Sa'd aynı zamanda şehrin camiini de yaptırdı⁽⁹⁷⁾, şehrin camii ile birlikte valilik konağını cami çevresinde ve yüksek bir yerde⁽⁹⁸⁾ kamıştan inşa ettirdi⁽⁹⁹⁾. Sa'd b. Ebî Vakkas ve Ammar b. Yâsir'den sonra valiliğe getirilen Muğire b. Şube, Kûfe camiini genişletti. Muğire'den sonra Muaviye döneminde Ziyad b. Ebîh, camii yeniden yaptırıp sağlamlaştırdığı gibi, tekrar genişletti. Bu arada Ziyad, valilik konağını da yeniden yaptırmıştır⁽¹⁰⁰⁾. Bu dönemde Ziyad tarafından Kûfe camiinde de bir maksûre yapıldı⁽¹⁰¹⁾. Ziyad'dan sonra oğlu Ubeydullah tarafından da cami yeniden genişletildi⁽¹⁰²⁾. Hz. Ömer döneminde ok çektirilerek on iki bin Yemenlinin doğu tarafına, sekiz bin Nizarlının da batı tarafına yerleştirildiği⁽¹⁰³⁾, Kûfe'nin, askeri divana göre Ziyad'ın valiliği döneminde savaşçıların altmış bin, ailelerinin de toplam seksen bin kişi olduğu görülmektedir⁽¹⁰⁴⁾.

Kûfe'de büyük cami dışında Simâk, Benû Anz, Benû Cezîme, Benû'l-Mukâsif ve Benû Behdele mescidi gibi mescitler de inşa edilmiştir⁽¹⁰⁵⁾.

(91) Bkz. s. 348/509-510.

(92) Bkz. s. 363-364/536-537.

(93) s. 364/537.

(94) Bkz. s. 365/538.

(95) s. 274/394.

(96) s. 276/397.

(97) s. 274/394. Kûfe camiinin, Sevad'da Medâin camiinden sonra yapılan ikinci cami olduğu ifade edilmektedir. (s. 288/415)

(98) s. 275/395.

(99) s. 277/398.

(100) s. 275-276/395-396.

(101) s. 276/397.

(102) s. 343/500.

(103) s. 275-276/395-396.

(104) s. 344-345/503.

(105) Bkz. s. 282-284/407-409.

Valilik konağı dışında Zürâre, Hukeym, el-Eş'as b. Kays, Rabbetü'l-Hadrâ, Huceyr, Ebû Ertâh ve el-Mukaddî' konağı gibi konaklar⁽¹⁰⁶⁾ ile Mukâtil, es-Sevâdiyye⁽¹⁰⁷⁾, el-Adesiyân⁽¹⁰⁸⁾ ve er-Rusâfe sarayı⁽¹⁰⁹⁾ gibi saraylar inşa edilmiştir.

İmar faaliyetleri arasında kanalların da açıldığı görülmektedir. Bunlardan Halid b. Abdullah kanalı⁽¹¹⁰⁾, ormanlık bölgelerin fazla suları ile Fırat nehrinden bir miktar suyu toplayan el-Bezzâk kanalı, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin açtığı el-Mübârek kanalı⁽¹¹¹⁾ gibi kanallar örnek olarak zikredilebilir. Ayrıca el-Mubârek ve el-Ca'd kuyusu⁽¹¹²⁾ gibi kuyular da açılmıştır.

Bunlardan başka Kûfe'de imar faaliyetleri arasında Umâre değirmeni⁽¹¹³⁾, Hammâm-ı A'yen ve Hammâm-ı Ömer hamamları⁽¹¹⁴⁾, Arzem mezarlığı, Bişr mezarlığı⁽¹¹⁵⁾, Sâlim mezarlığı, Cu'fi mezarlığı⁽¹¹⁶⁾ ve Meymun mezarlığı⁽¹¹⁷⁾ ile Dâru'r-Rûmiyyîn denilen ve Kûfe halkının çöplüğü olan⁽¹¹⁸⁾ eser ve yerler görülmektedir.

Muaviye döneminde Ziyad b. Ebih tarafından yaptırılan Kûfe köprüsünü, daha sonra Ömer b. Hübeyre, Halid b. Abdullah el-Kasrî ve Yezid b. Ömer b. Hübeyre tamir ettirmiştir. Aynı köprü Emevîler'den sonra da defalarca tamir edilmiştir⁽¹¹⁹⁾.

Hz.Osman zamanında Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in Mısır ve Mağrib valiliğinde ilk defa fetihlerin gerçekleştiği İfrikiyye'de⁽¹²⁰⁾ kurulan Kayrevan şehrinin temelini, Muaviye döneminde 50/670'e Ukbe b. Nâfi attı. Ukbe aynı zamanda burada kendisine ev yaptırdı, insanlar da onunla birlikte evler yaptılar.

(106) Bkz. s. 281-284/404-409.

(107) s. 281/405.

(108) s. 284/409.

(109) s. 285/412.

(110) s. 284/410.

(111) s. 289/417.

(112) s. 283/408; 284/409.

(113) s. 283/408.

(114) s. 280/403.

(115) s. 281/404.

(116) s. 283/408.

(117) s. 286/413.

(118) s. 280/403.

(119) s. 285/410-411.

(120) Bkz. s. 227-229/324-326.

Ukbe orada büyük bir cami de inşa etmiştir⁽¹²¹⁾. Daha sonra Ebu'l-Abbas, Kayrevan şehrini ve camiini tamir ettirdi⁽¹²²⁾. Bu bölgede Harun Reşid döneminde Abbasiye şehri kuruldu. İfrikiyye valisi İbrahim b. Ağleb, Kayrevan'ın kible tarafında şehirden iki mil uzaklıkta el-Kasru'l-Ebyad'ı yaptırarak, sarayın etrafında halk için de yerler tahsis etti. Onlar da buralarda evler inşa ettiler ve İbrahim de orayı şehir haline getirdi. Ayrıca, kireç ve tuğla ile sütun olarak mermer ve tavanı için de çam ağacı kullanılan büyük bir cami yaptırdı. Sayıları beş bine ulaşan köle satın alarak onları azat etti ve sarayın etrafına yerleştirdi. Bu şehre de Abbasiye adını verdi. Abbasiye, Belâzuri'nin döneminde meskûn ve bakımlı bir şehirdi⁽¹²³⁾.

Müslümanlar tarafından kurulan bir diğer şehir, Haccâc tarafından 83/702'de inşa edilen Vâsıt'tır. Haccâc, Vâsıt'ın büyük camiini, sarayını ve Kubbetü'l-Hadrâ'yı yaptırdı⁽¹²⁴⁾. Aynı zamanda Nil ve Zâbi kanallarını açtırdı⁽¹²⁵⁾. Haccâc, Vâsıt'ı kurunca, Ubeydullah b. Ziyad'ın Buhara'dan getirip Basra'ya yerleştirdiği kimselerin pek çoğunu Vâsıt'a nakletmiştir⁽¹²⁶⁾. Bu arada Haccâc'ın açtırdığı kanallar dışında el-Meymun, el-Mehdi ve el-Emir kanalı⁽¹²⁷⁾ gibi kanallar açılmıştır.

Müslümanların kurduğu en önemli şehirlerden olan Bağdat'ın inşasına, Belâzuri'nin kaydettiğine göre, önce Kûfe ve arkasından Hâşimiyye'ye giden⁽¹²⁸⁾ Halife Mansur, 145/762'de başlamıştır. Mansur, 46/763'te beytûlmalleri, hazineleri ve divanları Kûfe'den Bağdat'a nakletti. Şehrin duvarları ile diğer işlerini 147/764'te tamamladı⁽¹²⁹⁾. Mansur, Medinetü's-Selâm adını verdiği Bağdat'ta iki cami ve es-Sarâh üzerine de yeni bir köprü yaptırdı. Mansur, Bağdat'ın kurulduğu toprakları köy sakinlerinden alıp; ailesine, kumandanlarına, askerlerine, arkadaşlarına ve kâtiplerine ikta olarak vermiştir. Yine Mansur, Bağdat'ın doğu tarafına Mehdi için ordugah olarak Rusâfe'yi inşa edip, pazar yerlerini de Kerh'de toplamıştır⁽¹³⁰⁾.

(121) s. 229-230/326-327.

(122) s. 231/329.

(123) s. 235/336.

(124) s. 288/415.

(125) s. 288/416.

(126) s. 369/545.

(127) s. 289-290/417-418.

(128) s. 285/411.

(129) s. 293/422.

(130) s. 293/423.

Bağdat'taki imar faaliyetleri arasında Süleyman b. Mücâlid konağı ve ileri gelen bir devlet adamı olan Abdeveyh'e nisbet edilen saray⁽¹³¹⁾ dikkat çekmektedir. Halife Mansur'dan sonra Mehdi, Hâdi, Harun Reşid, Me'mun ve Mu'tasım burada ikâmet etmiştir⁽¹³²⁾.

Bu şehirler dışında Şam bölgesinde, Velid b. Abdülmelik döneminde Filistin ordu komutanlığına tayin edilen Süleyman b. Abdülmelik tarafından Remle şehri yaptırılmıştır. Süleyman, şehri kurarken ilk önce Dârus-Sabbâğın ismini taşıyan konağını yaptırdı. Konağın ortasına bir sarnıç açtırdıktan sonra cami inşasına başladı. Ancak cami inşasını Ömer b. Abdülaziz tamamlamıştır. Süleyman, konağını yaptırdıktan sonra diğerlerinin de evler yapmasına izin verdi. Sonra su temini için Berede adı verilen su kanalı ile kuyular açtırdı. Süleyman'dan sonra Emevîler ve Abbasiler, burada kuyular ve su kanalları açtırdılar⁽¹³³⁾.

Ayrıca el-Cezîrede Fırat kenarında Midlac b. Amr es-Sülemî tarafından el-Hadise şehri⁽¹³⁴⁾, Hişam b. Abdülmelik tarafından Rusâfetü Hişam ile el-Heniyy ve el-Meriyy kanalları, Vâsıtü'r-Rakka şehri; Mansur tarafından ,155/771'de, Bağdat'ın plânını uyguladığı er-Râfika şehri inşa edildi ve Horasan halkından askerler yerleştirildi. Me'mun zamanında da er-Rahbe isimli şehir inşa edildi⁽¹³⁵⁾.

Halife Mehdi döneminde Cebel bölgesinde Sîser şehri kuruldu. Burası kale haline getirildikten sonra iskân da gerçekleştirildi. Bazı yerleşim yerleri de buraya bağlandıktan sonra ayrı bir vilayet haline getirildi ve bir de vali tayin edildi. Harun Reşid döneminde şehir tamir ve tahkim edilmiştir. Ancak burası, Harun Reşidin halifeliğinin sonlarında, halifelik çiftliği haline getirilmiştir⁽¹³⁶⁾.

Sind-Hind bölgesinde Hişam b. Abdülmelik döneminde el-Mahfûze ve el-Mansûre şehirleri kuruldu. Abbasilerin kuruluş döneminde Ebû Müslim tarafından Sind'e vali tayin edilen Musa b. Ka'b et-Temimî, el-Mansûre'yi tamir ettirerek camiini de genişletmiştir⁽¹³⁷⁾ Bu bölgede, Mu'tasımbillah

(131) s. 294/424.

(132) s. 295/425-426.

(133) s. 149/204-205.

(134) s. 183/257.

(135) s. 184/258.

(136) s. 307-308/445-446.

(137) s. 430-431/646-647.

döneminde Bûkan'da el-Beyzâ adı verilen bir şehir de kuruldu⁽¹³⁸⁾ ve buraya asker de yerleştirildi⁽¹³⁹⁾.

Abbasiler döneminde hilafet merkezi olarak da kullanılan Samerra (Sürremenraâ), Mu'tasimbillah tarafından kurulmuştur. Mu'tasım, burada pazarların kurulduğu tarafa büyük bir cami yaptırmıştır. Mu'tasım, halkı buraya naklettiği gibi, aynı zamanda bazı komutanlarını da el-Arabâyî diye bilinen konaklara yerleştirmiştir. Buna karşılık Halife Harun el-Vâsik, Samerra'da el-Hârûnî adını verdiği sarayda ikâmet etmiştir. Ondan sonra halife olan Cafer el-Mütevekkil de bu sarayda oturdu ve aynı zamanda Samerra'da çok sayıda bina yaptırdı. Mütevekkil, Samerra'nın arka kısmındaki Hâir denilen yerde insanlara iktalar vererek, iskân gerçekleştirdi ve aynı zamanda burada büyük bir cami yaptırdı. Mütevekkil, Samerra'dan sonra 246/680'de el-Mütevekkiliyye ismini verdiği yeni bir şehir daha kurmuştur. Burada büyük bir cami inşa ettirip, şehri imar ettiği gibi insanlara bir çok ikta da vermiştir⁽¹⁴⁰⁾.

Kısacası, ilk defa müslümanlar tarafından kurulan şehirlerde de imar ve iskân faaliyetleri devam etmiştir. Dolayısıyla bu açıdan fetihlerden sonra olumlu gelişmelerin yaşandığı ortaya çıkmaktadır.

2. Fethedilen Bölgelerde Gayr-i Müslimlerle Münasebet:

Fethedilen bölgelerde yaşayan hıristiyan ve yahudilerle münasebetler konusunda ilk örnek, Hz.Peygamber tarafından 7/629'da fethedilen Hayber yahudileri ile yapılan antlaşmada görülmektedir. Hz.Peygamber, yapılan sulh neticesinde, Hayber'de yetişen meyve ve tahılın yarısı karşılığında ve "Allah'ın sizi bıraktığı sürece ben de sizi bırakıyorum" diyerek onları yerlerinde bıraktı⁽¹⁴¹⁾. Zira Hz.Peygamber ve ashabının, bu toprakların işlenmesini gerçekleştirecek işçileri ve bizzat kendilerinin de bu topraklarda çalışacak zamanları yoktu⁽¹⁴²⁾. Bu arada Hz.Peygamber, Hayber'de hurmalık olan ve ağaçları bulunan bir toprağı Zübeyr b. Avvâm'a ikta yoluyla vermiştir⁽¹⁴³⁾. Hayber'den sonra savaş yoluyla Vâdi'l-Kurâ'yı fetheden Hz.Peygamber, hurmalıkları ve araziyi

(138) s. 423/633.

(139) s. 432/649.

(140) s. 295-296/426-427.

(141) s. 36/31.

(142) s. 39/35.

(143) s. 42/40.

yahudilerin elinde bıraktı. Onlarla, Hayber ile yaptığı gibi, yarıncılıkla antlaştı⁽¹⁴⁴⁾. Bu arada O, Vâdi'l-Kurâ toprağından bir miktarı, Hamza b. Numan el-Uzri'ye ikta olarak vermiştir⁽¹⁴⁵⁾.

Hz.Peygamber döneminde, reisleri Ükeydir'in, Hâlid b. Velid tarafından esir alınıp Medine'de müslüman olması üzerine Hz.Peygamber, gerek ona ve gerekse de Dûmetü'l-Cendel halkına şu hakları tanımıştır: Etrafı çevrilmiş hurmalıklar ve devamlı akan sular onlara bırakıldı. Otlaklardan serbest olarak istifade etmelerine izin verildi⁽¹⁴⁶⁾. Kûfeli hıristiyanlar olan Dûmetü'l-Cendel halkı ile Halid b. Velid cizye mukabilinde antlaşma yapmıştı⁽¹⁴⁷⁾. Ükeydir müslüman olunca, Hz.Peygamber onlara zikrettiğimiz hakları tanımıştır.

Cizye karşılığında antlaşma yapılan Necran hıristiyanlarına Hz.Peygamber, bir takım sorumluluklar yüklemiş ve aynı zamanda bir takım haklar da tanımıştır. Buna göre, Yemen bölgesinde müslümanlara karşı bir savaş olduğu takdirde, Necranlılar ödünç olarak otuz zırh, otuz at ve otuz katır vereceklerdir. Ehlüz-zimme olarak Necran ve havalisinde oturan hıristiyanların kendilerine, mallarına, din ve mabetlerine dokunulmayacak; kimse dininden döndürülmeyecektir. Hak ve hukuklarına, sûret ve haçlarına da dokunulmayacaktır. Rahip rahipliğinden, papaz papazlığından, kilise bakıcısı da bu görevinden uzaklaştırılmayacak; onlara zulüm ve işkence de yapılmayacaktır. Buna karşılık onlar da faiz yemeyeceklerdi⁽¹⁴⁸⁾. Bu arada Hz.Peygamber, Yemen'e gönderdiği Muaz b. Cebel'e, müslüman oldukları takdirde onlardan zekat almasını, bu arada en iyi mallarını alarak zulmetmemesini emretmiştir⁽¹⁴⁹⁾. Diğer taraftan Hz.Ebübekr döneminde Necranlılarla aynı şartlarla antlaşma yenilendi ve yerlerinde bırakıldılar⁽¹⁵⁰⁾.

Hz.Ömer döneminde Hayber yahudilerinin yurtlarından çıkartılarak, toprakların Hayber savaşına katılan müslümanlar arasında taksim edildiği görülmektedir⁽¹⁵¹⁾. Zira Hayberliler, müslümanlar arasında bozgunculuk yaptılar,

(144) s. 47/48.

(145) s. 48/50.

(146) s. 72-73/87-88.

(147) s. 74/90.

(148) s. 76-77/93-94.

(149) s. 83/104.

(150) s. 77/94.

(151) s. 36/31-32.

müslümanları aldatıldılar ve Abdullah b. Ömer'i bir evin damından atmak suretiyle iki elini kırdılar⁽¹⁵²⁾.

Aynı şekilde Necranlılar da yurtlarından çıkartıldı. Zira Hz.Ömer halife olduğunda, Necranlılar tefecilikle uğraşıyordu ve aynı zamanda nüfusları da artmıştı⁽¹⁵³⁾. Hatta Necran halkının nüfusu kırk bine ulaşmıştı ve birbirlerini de kıskanmaya başlamışlardı. Hz.Ömer'e gelip kendilerini yurtlarından çıkarmasını istediler. Onların müslümanlara zarar vermesinden de çekinen Hz.Ömer, bunu fırsat bildi ve onları Necran'dan çıkardı⁽¹⁵⁴⁾. Bir kısmı Şam'a, diğer bir kısmı da Kûfe yakınlarındaki Necrâniyye'ye yerleştiler⁽¹⁵⁵⁾. Hz.Ali döneminde kendi topraklarına dönmek istediler. Ancak Hz.Ali, "Ömer bu işi en iyi şekilde yaptı; ben ona muhalefetten nefret ederim" diyerek bu isteklerini geri çevirmiştir⁽¹⁵⁶⁾.

Muaviye veya Yezid b. Muaviye halife olduğunda Necranlılar, çeşitli yerlere dağıtıldıklarından, bir kısmının öldüğünden ve bir kısmının da müslüman olduğundan şikayet ettiler. Hz.Osman'ın, cizye olarak ödedikleri iki bin elbiseden iki yüz tanesini affettiğini - Hz.Osman, dihkanların, bazı topraklarından men ederek onlara zarar verdikleri için böyle yapmıştı⁽¹⁵⁷⁾ - belirterek sayılarının azalıp güçlerinin daha da zayıfladığını ifade ettiler. Bunun üzerine cizyelerinden iki yüz elbise daha azaltıldı⁽¹⁵⁸⁾.

Haccac'ın Irak valiliğinde İbnü'l-Eş'as ona karşı isyan etti. Haccac, Necranlıları İbnü'l-Eş'as'a yardım eden dihkanları desteklemekle itham etti ve ödeyecekleri elbise miktarını yeniden bin sekiz yüze çıkarttı; aynı zamanda onlardan nakışla süslenmiş elbiseler aldı⁽¹⁵⁹⁾. Ömer b. Abdülaziz halife olunca Necranlılar perişan olduklarından, sayılarının azaldığından, göçebe Arapların kendilerine yaptığı baskınlardan ve Haccac'ın yaptığı zulümden şikayetçi oldular. Bunun üzerine halife onların sayılmasını emretti. İlk sayılarının onda biri olduklarını görünce, sadece iki yüz elbise ödemelerine karar verdi. Ancak Velid b. Yezid döneminde Irak valisi Yusuf b. Ömer, Haccac'a bağlılığının bir sonucu olarak, Necranlıların vergisini Haccac zamanındaki seviyeye

(152) s. 38/34. Diğer sebepler için bkz. s. 39/36-37; 41/39.

(153) s. 77/94.

(154) s. 78/96. Diğer sebepler için bkz. s. 77-78/95.

(155) s. 77/94-95.

(156) s. 78/96.

(157) s. 77/95.

(158) s. 78/96-97.

(159) s. 78/97.

çıkartmıştır⁽¹⁶⁰⁾. Emeviler yıkılıp Ebu'l-Abbas Seffah halife olduktan sonra Necranlılar, Kûfe'ye geldiği bir günde onunla görüşerek, Yusuf b. Ömer'in icraatından ve hâlâ devam ettirilen bu uygulama yüzünden içinde buldukları durumdan şikayet ettiler. Bunun üzerine Ebu'l-Abbas, vergilerini iki yüz elbiseye indirdi. Harun Reşid'in halifeliğinde Necranlılar, vergi memurlarının eskisi gibi vergi almakta ısrar ettiklerinden şikayet ettiler. Bunun üzerine halife, iki yüz elbise ödemelerini belirten bir vesikanın yazılmasını emretti. Ayrıca onların vergi memurlarıyla muhatap olmadan, vergilerini doğrudan beytülmale ödemelerini istedi⁽¹⁶¹⁾.

Aynı şekilde Muaviye döneminde, Hz.Peygamber'in Kıptilere iyi davranılması tavsiyesinden hareketle, Hz.Mâriye'nin Mısır'daki köyünden cizye kaldırılmıştır⁽¹⁶²⁾. Filistin topraklarında Nablus bölgesinde yaşayan ve yahudi olan Sâmiri halkının cizyesi de, fakir düştüklerinden şikayet etmeleri üzerine, Halife Mütevekkil tarafından şahıs başı beş dinardan üç dinara düşürülmüştür⁽¹⁶³⁾.

Gayr-i müslimlerle münasebet konusunda Hz.Ömer döneminde Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın hıristiyan Hıms halkıyla yaptığı antlaşma ve Yuhanna kilisesinin durumu da dikkat çekicidir. Dımeşk'ten sonra Hıms'a gelen Ebû Ubeyde ile Hıms halkı canları, malları, şehirlerinin surları, kiliseleri ve değirmenlerinin emniyette bulunması karşılığında antlaştılar. Ebû Ubeyde, Dımeşk'teki Yuhanna kilisesinin dörtte birini, cami yapılmak üzere antlaşma şartların dışında bıraktı⁽¹⁶⁴⁾. Muaviye halife olunca Yuhanna kilisesini Dımeşk'teki camiye ilave etmek istemiştir. Ancak hıristiyanlar buna itiraz ettiler, o da bundan vazgeçti. Abdülmelik b. Mervan da halifeliğinde bu kiliseyi camiye ilave etmek istedi ve hıristiyanlara çok para vereceğini bildirdi. Ancak onlar kiliseyi vermeyi reddettiler. Daha sonra Velid b. Abdülmelik halife olunca hıristiyanları topladı; kiliseyi kendisine verdikleri takdirde çok miktarda para vereceğini bildirdiyse de onlar bunu kabul etmediler. Fakat Velid buna rağmen kiliseyi yıktı ve camiye ilave etti. Ömer b. Abdülaziz'in halifeliğinde hıristiyanlar, Velid'in yaptığı icraatı halifeye şikâyet ettiler. Bunun üzerine halife, valisine, camiye ilave edilen kilise yerinin hıristiyanlara iade edilmesini emretti. Ancak Dımeşk'in müslüman halkı bu karardan rahatsız oldu ve hıristiyanlara şu teklifte

(160) s. 78-79/97.

(161) s. 78-79/97-98.

(162) s. 220/313.

(163) s. 162-163/226-227.

(164) s. 137/186-187.

bulundular: Yuhanna kilisesinden vazgeçmeleri ve onu bir daha geri istememeleri karşılığında, savaşla ele geçirilmiş ve halen müslümanların elinde bulunan Ğuta'daki kiliselerin hepsi onlara verilecektir. Hıristiyanlar bu teklifi kabul ettiler. Halife Ömer b. Abdülaziz de bu durumu tasdik etti⁽¹⁶⁵⁾.

Hız.Ebübekr döneminde fethedilen Hîre şehrinin halkı ile de cizye karşılığında antlaşma yapıldı. Aynı zamanda mabet ve saraylarının yıkılmayacağı da kabul edildi⁽¹⁶⁶⁾. Ancak daha sonra, Yuhanna kilisesinin durumuna benzer bir şekilde, el-Münzir hanedanına ait olan Hîre saraylarının enkazından Kûfe'deki büyük cami inşasında yararlanılmıştır. Bunun üzerine bunların değeri, Hîre halkının ödeyeceği cizyeye karşılık mahsup edilmiştir⁽¹⁶⁷⁾.

Aynı şekilde Hz.Ömer döneminde Huzeyfe b. el-Yeman tarafından fethedilen ve Azerbaycan'ın merkezi olan Erdebil'in Merzuban'ı ile yapılan antlaşmada ödeyecekleri vergi karşılığında onlardan kimsenin öldürülerek esir alınmaması, ateşgede mabetlerinin yıkılmaması ve bayramlarını kutlamalarına mani olunmaması şartları kabul edildi⁽¹⁶⁸⁾. Hz.Osman döneminde Azerbaycan halkının antlaşmayı bozmasına rağmen, sulh istemeleri üzerine Huzeyfe ile yapılan antlaşma şartlarına göre yeniden antlaşma yapıldı. Daha sonra yine Hz.Osman döneminde Azerbaycan bölgesinde ayaklanmalar oldu. Cerir b. Abdullah el-Beceli tarafından bozguna uğratıldılar ve arkasından da elebaşları idam edildi⁽¹⁶⁹⁾.

Hız.Osman döneminde İrmîniyye'de Debil ile yapılan antlaşmada da Debil halkı hıristiyanları, mecusileri ve yahudilerinin can, mal, kilise, mabet ve şehir surlarının emniyette olduğu belirtilmiştir⁽¹⁷⁰⁾.

Özellikle mabetlerin, kilise ve manastırların müslümanların idaresindeki şehirlerde varlığını koruduklarının bir başka ifadesi, Kûfe'de bulunan manastır ve kiliselerdir. Buna el-A'ver, Kurre, es-Sevâ ve el-Cemâcim manastırları ile Benû Adıyy kilisesi örnek olarak verilebilir⁽¹⁷¹⁾. Aynı şekilde Halife Velid b. Abdülmelik döneminde Sind'de sulh yoluyla fethedilen Rûr şehrindeki puthane de yıkılmamış ve putlarına dokunulmamıştır. Bu arada burada bir cami inş

(165) s. 131-132/178-179.

(166) s. 244/347.

(167) s. 284/410.

(168) s. 321/467-468.

(169) s. 323-324/470-472.

(170) s. 203/287.

(171) Bkz. s. 282/405-406.

edildiği de görülmektedir⁽¹⁷²⁾. Buna karşılık Halife Mansur döneminde Kandeher şehrini fetheden Hişam b. Amr et-Tağlibî, burada bulunan puthaneyi yıktırıp yerine bir cami yaptırmıştır. Bu arada onun valiliği sırasında ülkede hayli bolluk olmuş; bu sebeple halk, bu icraatına rağmen onu uğurlu bir kimse saymıştır⁽¹⁷³⁾.

Gayr-i müslimler ile ilişkilerde bunların dışında olumlu ve olumsuz hususlar da görülmektedir. Meselâ, Hz.Ömer, Dimeşk toprağındaki el-Câbiye'ye gelirken yolda cüzzam hastalığına yakalanmış hıristiyanlara rastladı. Hz.Ömer, onlara zekat gelirlerinden verilmesini ve yiyecek getirilmesini emretti⁽¹⁷⁴⁾. Buhara'dan bir topluluğu esir alan Ubeydullah b. Ziyad, onları Basra'da iskân etmişti. Haccac, Vâsit şehrini kurunca onların pek çoğunu oraya nakletmiştir⁽¹⁷⁵⁾. Diğer taraftan Muaviye döneminde Said b. Osman tarafından Soğd'dan bir takım esirler alınarak Medine'ye getirildiler. Said, rehinelerin elbiselerini ve diğer eşyalarını alıp kendi azatlılarına verdi; onlara da kaba çuhadan yapılmış cübbeler giydirdi. Onları su taşıma, sulama dolapları ve diğer işlerde istihdam etmiştir. Buna kızan rehineler, Said'in ikâmet ettiği yere giderek onu öldürdüler ve arkasından da intihar ettiler⁽¹⁷⁶⁾. Aynı şekilde Haccac'ın valilik döneminde Hârezm üzerine sefere giden Yezid b. Mühelleb, buradan aldığı esirlerin üzerindeki elbiseleri askerlerine giydirdiği için, bu esirler soğuktan ölmüştür⁽¹⁷⁷⁾.

Bunların dışında ilişkilerde olumlu yönleri ortaya koyan diğer örnekler de görülmektedir. Nitekim, gayr-i müslim teb'anın bulunduğu bölgelerde bir takım şikayetler üzerine gerekli tedbirler alınmıştır. Meselâ, Ömer b. Abdülaziz halife olunca Semerkand halkından bir heyet gelerek, Kuteybe'nin muhasara ve savaştan sonra şehirlerine girdiği ve haksız olarak oraya müslümanları yerleştirdiği konusunda şikayette bulundular. Bunun üzerine halife, âmiline mektup yazıp konuyu incelemek üzere bir kadı tayin etmesini; eğer kadı müslümanların oradan çıkarılmasına karar verirse, onların çıkartılmalarını emretti. Neticede, görevlendirilen kadı müslümanlarla Semerkand halkının aynı

(172) s. 426-427/639.

(173) s. 431/648. Belâzurî, buna benzer bir diğer hadiseyi de kaydetmektedir. Buna göre, Halife Velid b. Abdülmelik döneminde Sind-Hind bölgesinde vali olan Muhammed b. el-Kasım'ın, Süleyman b. Abdülmelik döneminde valilikten alınıp hapsedilmesi üzerine Hind halkı onun için gözyaşı dökerek, Kirec'te resmini yapmışlardır. (Bkz. s. 428/641).

(174) s. 135/185.

(175) s. 369/545.

(176) s. 402-403/599-600.

(177) s. 407/607.

sayıdaki kuvvetlerle yeniden savaşmaları şartıyla, müslümanların şehirden çıkartılmalarına karar verdi. Ancak Semerkand halkı, savaşmak istemediler ve müslümanların buldukları yerde kalmalarına razı oldular⁽¹⁷⁸⁾.

Yezid b. Abdülmelik halife olunca Mesleme b. Abdülmelik'i Irak ve Horasan'a vali tayin etti. Mesleme de, aynı zamanda damadı olan Said b. Abdülaziz'i Horasan'a vali olarak gönderdi. Horasan halkının ileri gelenlerinden bir zümre Mesleme'ye gelerek, Said'i şikayet ettiler. Bunun üzerine Said, valilikten azledildi⁽¹⁷⁹⁾. Yine Yezid b. Abdülmelik döneminde Yezidin İrmîniyye'ye vali tayin ettiği el-Cerrah b. Abdullah el-Hakemî, Berze'a'ya geldi. Kendisine orada kullanılan ölçek ve tartılardan şikayet edilmesi üzerine el-Cerrah, bunları adalet ve hakkaniyete uygun hale getirdi. "Cerrahi" adı verilen bir ölçek yaptırdı ve buranın halkı, bu ölçeği Belâzuri'nin zamanında dahi kullanmaktaydılar⁽¹⁸⁰⁾.

Bu konuyla ilgili son olarak gayr-i müslimlerin İslâm'a davet edilmesi, müslüman olmaları ve sonraki gelişmeler üzerinde durmak istiyoruz.

Hız Peygamber döneminde Uman'daki Abd ve Ceyfer, kendilerine gönderilen davet mektubu sonucunda müslüman olmuşlardı. Aynı şekilde bu bölgedeki Araplar da İslâm dinine girdiler⁽¹⁸¹⁾. Hz.Ebûbekr döneminde ise Uman halkından bazı zümreler irtidat ettiler ve eş-Şihr bölgesine gittiler. Bunun üzerine İkrime onların üzerine yürüdü ve mağlup etti; bir kısmını öldürdü. Uman halkı, Harun Reşid'in halifeliğine kadar zekat ve cizyelerini gereği gibi ödediler; bu konuda herhangi bir anlaşmazlık ve huzursuzluk görülmedi. Ancak, İsa b.Cafer'in Uman'a vali tayin edilışinden sonra problemler ortaya çıktı. Zira İsa ile birlikte Uman'a gelen Basralılar kadınlara saldırmaya, halkı soymaya, tef ve saz çalmaya başladılar. Bunun üzerine başlayan hadiseler sonucunda ayaklanan Umanlılar, valiyi öldürdüler ve halifenin kararına da uymayarak, aralarından birisini kendilerine vali yaptılar⁽¹⁸²⁾.

Hız Ömer döneminde, Yermuk'tan sonra Hıms'a ve oradan da Kınnesrin üzerine yürüyen Ebû Ubeyde b. Cerrah, savaştan sonra Kınnesrin halkı ile antlaşma yaptı. Hâdırı Kınnesrîn sâkinlerinden bir kısmı, Ebû Ubeyde'nin daveti karşısında müslüman oldu⁽¹⁸³⁾. Yine bu dönemde Kâdisiyye savaşı

(178) s. 411/614.

(179) s. 416/622-623.

(180) s. 208/294-295.

(181) s. 87/110.

(182) s. 87-88/111-112.

(183) s. 150/206.

öncesinde Sa'd b. Ebî Vakkâs, halifenin emriyle Kısra'yı İslâm dinine davet etmek üzere bir heyet gönderdi. Heyet önce İran ordusunun başkomutanı olan Rüstem'e uğradı. Daha sonra Kısra'ya geldiler ve onu İslâm dinine davet ettiler. Kısra hiddetlendi ve şayet elçi olmasalardı, onları öldüreceğini ifade etti⁽¹⁸⁴⁾. Savaş sona erdiğinde Rüstem'in askerlerinden dört bin tanesine Sa'd eman verdi ve onlar da müslüman oldular. Arkasından Medâin'in ve Celûlâ'nın fethine katıldılar ve geri döndüklerinde diğerleriyle birlikte Kûfe'ye yerleştiler⁽¹⁸⁵⁾. Muaviye döneminde bunlardan bir kısmı Şam'a, bir kısmı da Basra'ya gönderildi⁽¹⁸⁶⁾.

Hz.Ömer döneminde Ebû Mûsa el-Eş'arî, Tüster'in fethinden sonra ele geçirilen Hürmüzan'ı Hz.Ömer'e gönderdi. Halife onu serbest bıraktı ve Hürmüzan da müslüman oldu. Bunun üzerine Hz.Ömer ona maaş tahsis etti⁽¹⁸⁷⁾.

Hz.Osman'ın halifeliğinde Azerbaycan valisi el-Eş'as b. Kays döneminde fetihten sonra Azerbaycan halkı İslâm'a davet edildi. Onların bu davete icabet ettikleri görülmektedir. Zira Hz.Ali döneminde yeniden Azerbaycan'a vali olarak tayin edilen el-Eş'as, bu bölgeye geldiğinde halkının çoğunun müslüman olduğunu ve Kur'ân-ı Kerîm okuduklarını gördü⁽¹⁸⁸⁾.

Kuteybe b. Müslim'in Horasan'da Semerkand'ı fethinden sonra, bir rivayete göre, Semerkand halkının son derece önem verdiği ve kendilerini hafife alan kimseyi helak edeceklerine inandıkları putlarını, kendi eliyle yakması üzerine bazıları müslüman oldular⁽¹⁸⁹⁾.

Ömer b. Abdülaziz döneminde Mâverâunnehir bölgesinin hükümdarlarına İslâm'a davet mektupları gönderilmiş ve bir kısmı da müslüman olmuştur. Ömer b. Abdülaziz Horasan'da müslüman olanlardan haraç (cizye) vergisini kaldırdı; onlara maaş bağladı. Bu arada el-Cerrah b. Abdullah el-Hakemî gibi bu bölgede Arapçılık taassubuyla hareket eden bir valinin azledildiği de görülmektedir⁽¹⁹⁰⁾.

(184) s. 257-258/368.

(185) s. 279/402.

(186) s. 279/401.

(187) s. 374/552-553.

(188) s. 324/471-473.

(189) s. 410-411/613-614.

(190) s. 415/621-622.

Horasan bölgesinde Hişam b. Abdülmelik döneminde Nemrud halkı müslüman oldu⁽¹⁹¹⁾. Yine bu dönemde Eşres b. Abdullah'ın Horasan valiliğinde Mâverâunnehir halkı İslâm'a davet edildi. Eşres, müslüman olanlardan cizyenin kaldırılmasını emretti. Bunun üzerine bu bölgenin halkı müslüman olmaya başlamıştır. Bunun sonunda toplanan vergi miktarının azaldığını gören Eşres, eski vergileri almaya karar verdi. Halk da onun bu kararını nefretle karşıladı, fakat validen korktukları için bir şey yapamadılar⁽¹⁹²⁾.

Me'mun halife olunca Horasan bölgesinde Soğd, Uşrûsana ve Fergana ahalisinden ahitlerini bozanlara karşı askerler göndermesi yanında, onları İslâm dinini kabul etmeye ve itâate davet ve teşvik eden mektuplar göndermiştir⁽¹⁹³⁾. Uşrûsana hükümdarı Kâvus, Bağdat'a gelerek müslüman olduğunu ilan etti. Me'mun da onu ve sonra da onun oğlu Afşin'i ülkelerine hükümdar yaptı⁽¹⁹⁴⁾. Me'mun ayrıca Horasan'daki âmillerine mektup yazıp Mâverâunnehir halkından itâat etmeyen ve müslüman olmayanlarla savaşılmamasını emretmiş ve elçilerini göndermiştir. Elçiler de bu bölgenin halkından ve hükümdarların çocuklarından isteyen kimseleri divan defterlerine yazarak onlara maaş tahsis etmiştir. Bu şekilde onları teşvik eden Me'mun, gelenlere saygı gösterir kendilerini yüceltir ve ikramda bulunurdu⁽¹⁹⁵⁾.

Me'mun'dan sonra halife olan Mu'tasım-billah da bu bölgede aynı yolu izlemiştir. Öyle ki, sonunda askerlerinin büyük çoğunluğu Mâverâunnehir, Soğd, Fergana, Uşrûsana, Şaş ve diğer yerlerin halkından oluşmuştur. Hükümdarları Mu'tasım'ın huzuruna gelmiş ve aralarında İslâm dini hâkim olmuştur. Hatta bu yerlerin halkı, müslüman olmayan Türklerle dahi savaştılar⁽¹⁹⁶⁾.

Sind-Hind bölgesinde de Velid b. Abdülmelik döneminde Sâvenderâ halkı arasında İslâm dininin yayılması için faaliyet gösterildi⁽¹⁹⁷⁾. Ömer b. Abdülaziz, halifeliği döneminde bu bölgedeki hükümdarlara da mektup yazdı ve onları İslâm dinini kabul ve itâat etmeye çağırdı. Müslüman oldukları takdirde, onları ülkelerine hükümdar yapacağını; ayrıca müslümanların lehine olanların

(191) s. 417/624.

(192) s. 417/625.

(193) s. 418/626.

(194) s. 419/627-628.

(195) s. 419-420/627-628.

(196) s. 420/628.

(197) s. 426/639.

onların da lehine, aleyhine olanların ise onların da aleyhine olacağını bildirdi. Onlar, Ömer b. Abdülaziz'in şahsiyetini ve ahlakının güzel olduğunu daha önceden biliyorlardı. Bu sebeple Sind'in hâkimi Dâhir'in oğlu Halîşe ve Hind hükümdarları müslüman oldular ve kendilerine Arap isimleri verdiler⁽¹⁹⁸⁾. Ancak Hişam b. Abdülmelik döneminde Temîm b. Zeyd el-Utbî'nin Sind valiliğinde müslümanlar Hind ülkesinden ayrıldılar ve merkezlerini terkettiler. Bu yerlere aynı gaye ile bir daha da dönmediler. Daha sonra el-Hakem b. Avâne el-Kelbî vali oldu. Bu sırada Kassa dışında Hind halkı irtidat etti⁽¹⁹⁹⁾. Bununla beraber Mu'tasimbillah'ın halifeliğinde Keşmir, Multan ve Kâbil arasında yer alan Useyfan isimli bölgenin putperest hükümdarı, tacirler vasıtasıyla müslüman olmuştur⁽²⁰⁰⁾.

Kısacası, gayr-i müslimler ile münasebetler konusunda da, bazı olumsuzluklarla beraber, çoğu zaman olumlu faaliyetler müşahede edilmektedir.

3. İdari, İktisadi ve Sosyal Hayatla İlgili Faaliyetler:

Bu başlık altında idari, iktisadi ve sosyal hayatla ilgili olarak mühür, divan ve atâ (atiyye), para, bataklıkların ıslahı vb. ile sosyal hayatla ilgili bazı örnekler üzerinde duracağız.

İdari hayatla ilgili olarak ilk defa Hz.Peygamber tarafından bir mühür yaptırıldığı görülmektedir. Hz.Peygamber komşu devlet başkanlarına davet mektupları göndermek istediğinde, onların sadece mühürlenmiş mektupları okuduklarının belirtilmesi üzerine gümüşten bir mühür yaptırmış ve üzerine Muhammed Rasûlullah ibaresini kazdırmıştır⁽²⁰¹⁾. Hz.Peygamber, başkaları tarafından, yaptırdığı bu mührün nakşı gibi nakış kazdırılmasını da istememiştir⁽²⁰²⁾.

Ancak Hz.Ömer döneminde halifelik mührü taklit edildi. Ma'an b. Zâide isimli bir şahıs, halifelik mührünü takliden bir mühür kazdırdı ve bununla Kûfe haracından mal aldı. Durumdan haberdar olan Hz.Ömer, Kûfe valisi Muğire b. Şu'be'ye olayın tahkik edilip gereğinin yapılmasını emretti. Ma'an yakalanıp hapishaneye konuldu. Kamıştan yapılan hapishaneden kaçmayı başaran Ma'an, Medine'ye gelerek halifeden af dilediyse de, cezalandırılıp

(198) s. 429/643.

(199) s. 430/646.

(200) s. 433/650-651.

(201) s. 447/675.

(202) s. 448/676.

tekrar hapis haneye konuldu. Bir süre sonra hapis haneden çıkartıldı. Hz.Ömer, mallarının yarısına el koydu ve onu serbest bıraktı⁽²⁰³⁾.

Hız Peygamber'den sonra halifelere intikal eden mühür, Hz. Osman döneminde Erîs kuyusuna düştü. Kuyunun bütün suyu boşaltılmasına rağmen bulunamadı. Bunun üzerine Hz. Osman yeni, bir mühür yaptırdı ve üzerine aynı ibareyi kazdırdı⁽²⁰⁴⁾.

Bir müessese olarak Mühür ve Zimam Divanı, ilk defa Farsları taklit etmek suretiyle Muaviye döneminde Ziyad b. Ebîh tarafından kurulmuştur⁽²⁰⁵⁾.

İdari, iktisadi ve sosyal yönü olan Divan ve Atâ müessesesi, Hz.Ömer döneminde ortaya çıkmıştır. Ebû Süfyan'ın, "insanlara para tahsis edersen, onlar divana güvenirler ve ticareti terk ederler" ifadesine karşılık Hz.Ömer'in, "bundan başka çare yok; şüphesiz müslümanların fey'i çoğalmıştır"⁽²⁰⁶⁾ sözünden anlaşılacağı gibi, artan fey gelirlerinin müslümanlar arasında dağıtılmasını sağlamak üzere oluşturulmuştur.

Bu konuda çevresindekilerle istişare eden Hz.Ömer, Velid b. Hişam b. el-Muğire'nin şu sözlerini benimsemiştir: "Ben Şam'a gittim; oranın hükümdarlarının defterler tertip etmiş olduklarını (divan kurduklarını) ve ordu kurduklarını gördüm. Sen de defter tut ve ordu kur"⁽²⁰⁷⁾.

20/640'da Muharrem ayında divan defterlerinin yazılmasına karar veren Hz.Ömer⁽²⁰⁸⁾, Kureyş kabilesinin nesep âlimleri Akîl b. Ebî Talib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im'i çağırdı ve onlara "insanları derecelerine göre yazınız" emrini verdi. Hz.Ömer'in görevlendirdiği şahıslar, Benû Hâşim'den başladılar. Sonra Hz. Peygamber'e yakınlık sırasına göre Ebûbekr ve kabilesi, Ömer ve kabilesini yazmak suretiyle devam ettiler⁽²⁰⁹⁾. Bazı kabilelerin yakınlıklarının aynı olması durumunda, İslâm dinini önce kabul edenler öne alınmıştır⁽²¹⁰⁾.

(203) s. 448-450/677-679.

(204) s. 448/676.

(205) s. 450/679.

(206) s. 444/669.

(207) s. 435-436/655.

(208) s. 436/657; 443-444/668.

(209) s. 435-436/655.

(210) s. 437/657. Divan'da kimlere ne kadar tahsis edildiği konusunda bkz. s. 437-438/657-659.

Divan defterine isimler yazılırken uyulması gereken sıralama konusuna bizzat Hz.Ömer'in önem verip dikkat ettiği, kabilesi olan Benû Adıyy mensupları ile arasında geçen konuşmada görülmektedir. Benû Adıyy kabilesi mensupları Hz.Ömer'e gelip, divan defterlerini yazan kâtiplerin, kendisini sıralamada yazdıkları yerde bırakmasını, yani daha üst sıralara çıkarmamasını ifade ettiler. Buna karşılık Hz.Ömer, herhangi bir endişe duymalarının yersiz olduğunu belirtti ve "Eğer Arap olmayanlar iyi amellerle, biz amelsiz gelirsek, kıyamet gününde onlar Hz.Muhammed'e daha yakın olurlar. Çünkü, ameli kendisini geri bırakan kimsenin, nesebi onu öne geçirmez" sözleriyle karşılık vermiştir⁽²¹¹⁾.

Ayrıca Hz.Ömer, hiçbir ayırım yapılmadan, divanda nesebi açıkça belli olanlarla bir kabilenin yaşadığı (halif) veya azatlıları (mevlâ) birbirine tercih etmeden hepsine aynı tahsisatı ayırdı⁽²¹²⁾. Yine azat edilen ve Arap olmayan köleler, müslüman oldukları taktirde, kendilerini azat edenlere ilhak edilmesini ve atâda, azat edenlerle aynı seviyede tutulmasını emretmiştir⁽²¹³⁾.

Hz.Ömer, atâ dışında erkek, kadın, köle her insana iki cerîb un⁽²¹⁴⁾, iki müd buğday ve iki kışt sirke veya iki müd yiyecek ve iki kışt zeytinyağı tahsis etti. Her ay tahsis ettiği müd ve kışt ölçülerinde azaltma yapanlar hakkında, "Allah ona şunları, şunları yapsın" diyerek beddua etmiştir⁽²¹⁵⁾.

Hz.Ömer döneminde her doğan çocuğa, kız veya erkek olsun yüz dirhem ile her ay iki cerîb yiyecek⁽²¹⁶⁾ veya savaşılanların eş ve çocukları ile onların soyundan gelenlere, doğan her çocuğa onar dinar tahsis edilmiştir. Hz.Ömer, çocuklar ergenlik çağına gelince de, onun maaş tahsis edilenlere ilhak edilmesini emrederdi⁽²¹⁷⁾.

Hz.Ömer, başlangıçta sütten kesilmeden çocuklara tahsisatta bulunmazdı. Ancak çocukları sütten kesme konusunda acele edildiği, çocukların kısa sürede sütten kesildiği görülünce, müslümanlardan doğan her çocuğa tahsis yapılmaya başlandı⁽²¹⁸⁾. Muaviye, Hz.Ömer'in aksine, sütten kesilen

(211) s. 436/656.

(212) s. 242/665.

(213) s. 444/669-670.

(214) s. 446/673.

(215) s. 446/674.

(216) s. 439/661.

(217) s. 445/671.

(218) s. 445/672.

çocuklara tahsisat ayırırken, Abdülmelik b. Mervan halife olunca, çocuklara tahsisat kaldırdı ve sadece istediklerine vermeye başladı⁽²¹⁹⁾.

Bu arada kimsesiz çocuklara da, gerek Hz.Ömer⁽²²⁰⁾ ve gerekse de Hz.Ali dönemlerinde yüz dirhem tahsis edilmiştir⁽²²¹⁾. Bunun gibi fakir ailelerin de aynı şekilde gözetilip maaş tahsis edildiğinin bir örneği de Hz.Osman döneminde görülmektedir. Hz.Osman, böyle bir ailenin her ferdine yüzer dirhem tahsis etmiştir⁽²²²⁾.

Elinde kırbacı ile uyuyan insanları sabah namazı için kaldıran⁽²²³⁾ Hz.Ömer'in, atiyyeleri bizzat kendisinin dağıttığını Belâzurî nakletmektedir. Buna göre Hz.Ömer, Huzâa kabilesinin Divan defterlerini yüklenip Kudeyd'e, oradan da Usfan'a gelerek, gerek bâkire ve gerekse de dul bütün kadınların atiyyelerini ellerine vermiştir. Hatta Hz.Ömer'in ölünceye kadar bu şekilde hareket ettiği bilinmektedir⁽²²⁴⁾.

Hz.Ömer döneminde ulaşılan ekonomik gücün seviyesini göstermesi açısından, atiyyelerin fazla gelip arttığı rivayeti dikkate şâyandır. Hz.Ömer, Huzeyfe'ye yazdığı mektupta, ondan insanlara atiyyelerini ve yiyeceklerini vermesini istedi. Huzeyfe'nin, bunu yaptıklarını ve yine de pek çok şey kaldığını bildirmesini üzerine Hz.Ömer şu mukabelede bulunmuştur: "Bu, Allah'ın onlara ihsanıdır; ne Ömer'in, ne de Ömer'in ailesinindir. Bu sebeple bunu onlara taksim et."⁽²²⁵⁾

Divan ile ilgili olarak, Abdülmelik b. Mervan döneminde Divan'ın Rumca'dan Arapça'ya çevrildiğini ifade etmek gerekmektedir⁽²²⁶⁾.

Divanda yazı malzemesi olarak sarartılmış kağıt kullanılıyordu. Emeviler döneminde Şam divanları ile halifelerin mektupları ve gelirleri gösteren vesikalarda kırtas (parşömen) kullanılmıştır. Halife Mansur döneminde ise hazineye ait evrak, yeniden sarartılmış kağıtlar üzerine yazılmaya başlanmıştır⁽²²⁷⁾.

(219) s. 445/671.

(220) s. 438/660.

(221) s. 446/673.

(222) s. 445/672.

(223) s. 449/678.

(224) s. 438/660.

(225) s. 439/661.

(226) Bkz. s. 196-197/277.

(227) s. 450-451/680-681.

Paraya gelince, cahiliye döneminde Bizans dinarları ve İran'ın bağıliye dirhemleri Mekke'ye geliyordu. Mekkeliler, bu paraların yalnızca külçe olduklarını kabul edip bunlarla alış-veriş yapıyorlardı. Mekkeliler nazarında miskalin ölçüsü belirli olup, bu da çok az bir kesir hariç yirmi iki kîrat, on tane dirhem yedi miskal ağırlığında idi. Bir rıtl, on iki ukiyye, her ukiyye ise kırk dirhem idi. Hz.Peygamber, Râşid Halifeler ve Muaviye dönemlerinde bu miktarlar olduğu gibi bırakılmıştır⁽²²⁸⁾.

Hz.Ömer'in, halifelîği döneminde dirhemleri deve derisinden yapmak istediği görülmektedir. Ancak kendisine, bu durumda deve yavrusunun kalmayacağı söylenince bundan vazgeçmiştir⁽²²⁹⁾.

70/689'da Abdullah b. Zübeyr'in emriyle Mus'ab b. Zübeyr, İran kısıralarının dirhemleri gibi dirhemler darbetti. Bu dirhemlerin bir yüzünde "Bereke (berekatli olsun)", diğer yüzünde ise "Allah" yazılı idi. Mus'ab, bu dirhemlerin yanında dinarlar da darbetmiştir⁽²³⁰⁾.

Abdümelik b. Mervan dönemine gelinceye kadar dinarlar Rum ülkesinden, dirhemler de Kisra'nın ülkesinden geliyordu. Himyerî paraların sayısı ise az miktardaydı⁽²³¹⁾. Abdümelik b. Mervan halife olduktan sonra dirhemlerin ve dinarların durumunu inceledi. Sonunda Haccac b. Yusuf'a, dinar kîratından on beş kîratlık dirhemler darbetmesini emretti. Kendisi de Dinar-ı Dimeşkîler (Dimeşk'te darbedilen dinarlar) darbetti⁽²³²⁾.

Abdümelik b. Mervan döneminde dinar darbedilmesi konusunda Belâzurî, Halid b. Yezid b. Muaviye'nin halifeye yaptığı tavsiyesinden de bahsetmektedir. Buna göre, kağıtlar Rum ülkesine Mısır'dan, dinarlar da Araplara Rumlardan geliyordu. Halife, kağıtların başına "Kulhüvellahu Ahad" veya Allah'ın zikrine ait başka ifadelerin yazılmasını ilk defa gerçekleştirdi. Bu durumdan hoşnut kalmayan Rum hükümdarı, yazdığı mektupta bu uygulamadan vazgeçilmediği taktirde, dinarlar üzerinde Hz.Peygamber hakkında müslümanların nefret edeceği ibareler yazdıracağını belirtti. Buna çok üzülen Abdümelik, Halid'i durumdan haberdar etti. O da halifeye, Rumların dinarlarını yasaklayıp bunlarla alış-veriş yapılmasına engel olunmasını ve kendisinin para bastırmasını; onların nefret ettikleri ifadeleri de kağıtlara yazmaya devam

(228) s. 452/682.

(229) s. 456/690.

(230) s. 454/686.

(231) s. 453/684.

(232) s. 452/682.

etmesini ve ayrıca da Rum ülkesine kağıt gönderilmemesini ifade etti. Abdülmelik de dinarlar bastırıldı ve Rumlara bir müddet kağıt gönderilmedi⁽²³³⁾.

Bu icraatın gerçekleştiği yıl konusunda Belâzuri farklı rivayetlere yer vermektedir. Bunlara göre Abdülmelik, ilk defa 74/693'te dinar (altın para) darbetmiştir. Sonra 75/694'te bunlardan tekrar darbetti⁽²³⁴⁾. Haccac da 75/694 yılı sonunda dirhem darbetti. 76/695'te ise bütün bölgelerde para basılmasını emretmiştir⁽²³⁵⁾.

Haccac'ın para darbını nasıl gerçekleştirdiğine gelince; Haccac, öncelikle Farsların dirhemi nasıl darbettiklerini sormuştur. Aldığı bilgilere göre de bir darphane kurarak, para basanları burada toplamış ve bunlar vasıtasıyla bu icraatını gerçekleştirmiştir. Bu arada Haccac'ın, kalp paraların, sahte ve boşa gitmiş gümüşlerin tasfiyesinden elde edilenler ile külçe halinde toplanmış gümüşlerden devlet adına para darbetmiştir. Daha sonraları ise, tüccara ve diğer insanlara da gümüş para darbetmek üzere izin vermiştir. Bu şekilde Haccac, ustaların ve para basanların ücretinden artan paraları kazanmış oluyordu⁽²³⁶⁾.

Haccac, bağıliye dirhemleri darbetmiştir. O, bunların bir tarafına "Bismillah", diğer tarafına da "el-Haccac"; bir yıl sonra da bunların üzerine "Allahu Ahad, Allahu's-Samed" yazdırmıştır. Fakihler paraların üzerine bu şekilde ayetler yazılmasını doğru bulmadıkları (mekrûh gördükleri) için bu paralara "mekrûhe" denilmiştir. Bu dirhemlere, bunları ilk defa darbeden kimseden dolayı "Sümeiryiye" de denilmiştir⁽²³⁷⁾.

Abdülmelik b. Mervan döneminden önce dinar ve dirhemler nakışsız idi. İlk defa nakışlı dinarlar onun tarafından darbedilmiştir⁽²³⁸⁾. Onun döneminde darbedilen paralar Medine'ye ulaştığında, sahabe ve tâbiinden olanlar tarafından benimsenmiştir⁽²³⁹⁾.

Yezid b. Abdülmelik döneminde Ömer b. Hübeire Irak valisi olunca, gümüşleri kendisinden öncekilerden daha iyi bir şekilde saf hale getirerek, dirhemleri güzelleştirmiştir. Ayrıca paraların ayarı konusunda çok sert

(233) s. 241-242/342-343.

(234) s. 454/686.

(235) s. 453/685.

(236) s. 454/687.

(237) s. 454/686.

(238) s. 453/684.

(239) s. 452/682-683.

davranmıştır. İbn Hübeyre'den sonra, Hişam b. Abdülmelik döneminde Irak valisi olan Halid b. Abdullah el-Kasrî, paralar konusunda daha fazla hassasiyet göstermiştir. Ondan sonra da Irak valisi Yusuf b. Ömer, para darbı konusuna önem vermiştir. Bu sebeple "Hübeyriyye", "Hâlidîyye" ve "Yusufiyye" paraları, Emevilerin en değerli paraları olarak kabul edilmiştir. Nitekim, Abbasi halifesi Mansur, haraç vergisini toplarken, Emeviler zamanındaki paralardan sadece bu üç tanesini kabul ederek, diğerlerini almamıştır⁽²⁴⁰⁾.

Bu dönemlerde paranın değerinin korunması ile kalp para ve bu şekilde para basanlara karşı alınan tedbirlere de işaret etmek istiyoruz.

Hz.Ömer ve Hz.Osman beytülmal, yani hazinede kalp para bulurlarsa, bunları gümüş yaptırır⁽²⁴¹⁾. Mervan b. Hakem, Fars dirhemleri olduğu rivayet edilen dirhemleri kesen bir kimseyi, elini kestirerek cezalandırmıştır⁽²⁴²⁾. Abdülmelik b. Mervan da, müslümanların parasından başka para darbeden bir şahsı yakaladığında, onun elini kesmek istemiş; ancak bundan vazgeçerek onu cezalandırmakla yetinmiştir⁽²⁴³⁾. Abdülmelik b. Mervan dönemi Medine valisi Eban b. Osman, dirhemleri kesen birisini otuz kamçı ile cezalandırdıktan sonra, şehirde dolaştırıp teşhir etmiştir⁽²⁴⁴⁾. Yukarıda temas edilen Yusuf b. Ömer de para basanlar ile damgalayanlara çok sert davranarak ellerini kesmek suretiyle cezalandırmıştır⁽²⁴⁵⁾. Ömer b. Abdülaziz de, devletin parasından başka şekilde para darbeden birisini cezalandırıp hapsederek, para darbettiği demiri (kalıbı) da ateşe attırıp imha ettirmiştir⁽²⁴⁶⁾. Abdülmelik b. Mervan döneminin önemli isimlerinden Saîd b. el-Müseyyeb, dirhemleri kesmenin, "yeryüzünde karışıklık çıkartmak olduğunu" ifade etmiştir⁽²⁴⁷⁾.

Bütün bu örnekler, iktisadi hayatın temel birimlerinden olan paranın değerinin korunması açısından, devlet adamlarının gereken hassasiyeti gösterdiklerini; bu konuda herhangi bir yanlış ve haksız uygulamaya fırsat vermediklerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

(240) s. 454-455/687.

(241) s. 455/688.

(242) s. 456/688.

(243) s. 455/688.

(244) s. 456/689.

(245) s. 454-455/687.

(246) s. 455/688.

(247) s. 456/690.

Bataklıklar (el-Batâih⁽²⁴⁸⁾)'in ıslahına gelince; öncelikle ifade etmek gerekirse burası, İran'ın idaresinde olan ve Fars Meliki Perviz zamanında ve dönem olarak Hz. Peygamber'in hicretinden sonra teşekkül eden topraklardı. Bu sırada büyük gedikler teşekkül etmiş ve Kısra bunları kapatmaya güç yetirememiştir. Bu sebeple nehirler taşarak, sonunda bataklıklar ortaya çıkmıştır. Müslümanların Acemlerle savaştığı günlerde, sular yükselmiş ve gedikler açılmıştı. Ancak hiç kimse bunları kapatmakla meşgul olmadığından bataklık genişledi ve büyüdü⁽²⁴⁹⁾

Emeviler döneminde bu toprakların bir kısmı ziraata elverişli hale getirildi. Muaviye döneminde Abdullah b. Derrac, Batâihde'ki toprakları Muaviye'nin emriyle ziraata elverişli hale getirdi ve bu toprakların geliri beş milyona ulaştı. Abdullah, aynı zamanda kamışları kestirdi ve sedlerle sulara hakim oldu. Velid b. Abdülmelik ve Hişam b. Abdülmelik dönemlerinde Hassan en-Nabî de, bu bataklık topraklardan ziraata elverişli topraklar hazırlamıştır. Hatta Velid döneminde bu amaçla üç milyon dirhem harcanmıştır. Ayrıca insanlar bu topraklar üzerinde pek çok çiftlikler kurmuştur⁽²⁵⁰⁾. Halife Süleyman b. Abdülmelik, burada ıslah ettiği toprakları Yezid b. Mühelleb'e ikta olarak vermiştir⁽²⁵¹⁾.

Abbasiler döneminde burada gediklerin açıldığı ve bataklıkların genişlediği görülmektedir. Aynı şekilde Fırat'ın etrafındaki topraklarda sazlıklar oluşmuştur. Bunların bir kısmı ziraata elverişli hale getirildiler. Halife Mansur'un komutanlarından olan Ebu'l-Esed, bataklığın yanındaki Ebu'l-Esed diye bilinen bir kanal kazdırmıştır⁽²⁵²⁾.

Mansur döneminde Süleyman b. Ali, buradaki ıslah çalışmaları münasebetiyle bir milyon dirhem harcayarak el-Muçfise kanalını açtırdı; Batîha üzerine sedler yaptırdı. Bu şekilde de, Basra'nın tatlı su ihtiyacını karşılayan ed-Deyr kanalını, bataklık suyundan temizledi. Yine Süleyman b. Ali, Mansur'un burada bir çiftlik edinmesi için, orrın emriyle es-Sübeytiye kanalını açmıştır⁽²⁵³⁾

(248) Güney Irak'ta Küfe, Vâsıt ve Basra arasında Fırat ile Dicle nehirlerinin meydana getirdiği bataklık bölgedir. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Batîha", TDVİA, İstanbul, 1992, V/195.

(249) s. 291/420.

(250) Bkz. s. 291-292/419-422.

(251) s. 362/534.

(252) s. 292/421.

(253) Bkz. s. 363-365/536-538.

İktisadi hayatla ilgili olarak Belâzuri'nin eserinde farklı yerlerde temas ettiği hususlara da işaret etmek istiyoruz.

Hız.Peygamber, pek çok açıdan önem taşıyan meraların korunmasına son derece önem vermiştir. Aynı hassasiyet daha sonra da gösterilmiştir. Nitekim, Hız.Peygamber tarafından müslümanların atları için mera olarak ayrılan en-Nakî bölgesinde, Hız.Ömer'in halifeliği döneminde bu meranın otlarını biçen bir çocuğu Sa'd b. Ebî Vakkas, döverek, elbiselerine ve baltasına el koymuştur. Durumun Hız.Ömer'e şikayeti üzerine Sa'd, Hız.Peygamber'in: "Meraların otlarını kesen bir kimse görürseniz, onu dövünüz ve elbiselerini alınız" hadisini haber vermiştir⁽²⁵⁴⁾.

Hız.Ömer ve Hız.Osman dönemlerinde Mısır ile Medine arasında deniz ulaşımı el-Câr limanı yoluyla gerçekleşmekteydi. Hız.Osman'ın öldürülmesi ile kesilen bu ulaşım, Muaviye ve Yezid b. Muaviye dönemlerinde yeniden başladı. Daha sonra Abdülmelik b. Mervan dönemine kadar yeniden kesildi. Tekrar başlayan ulaşım, Halife Mansur döneminin biraz öncesine kadar devam etmiştir⁽²⁵⁵⁾.

İktisadi hayatın ve özellikle de ticaretin en önemli unsuru olan çarşı ve pazar yerleri konusunda, Kûfe çarşısında Hız.Ali döneminde, pazarcıların sabit yerler edinmelerine izin verilmezken; Muaviye döneminde Ziyad b. Ebîh'in valiliğinde Kûfe çarşısında sabit yerler edinilmeye başlandı⁽²⁵⁶⁾. Daha önce de işaret edildiği gibi, Mansur döneminde Bağdat'ta çarşılar Kerh'de bir araya toplandı, tüccara dükkanlar yapmaları emredildi ve onlardan kira alınması kararlaştırıldı⁽²⁵⁷⁾.

Hız.Osman döneminde Amr b. el-s, Mısır'dan haraç ve cizye olarak iki milyon tahsil etmişti. Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh ise, aynı vergileri dört milyon olarak topladı. Bunun üzerine Hız.Osman, Amr b. el-Âs'a, "Senden sonra Mısır'daki ineğin sütleri çoğaldı" deyince Amr; "Bundan dolayı siz onun çocuklarını arıktattınız" şeklinde cevap vermiştir⁽²⁵⁸⁾. Diğer taraftan Harun Reşid döneminde Kazvin halkı, düşman topraklarına yakın bir yerde bulduklarını ve sık sık düşman ile mücadele ettiklerini haber verdikten sonra, toprakların

⁽²⁵⁴⁾ s. 23/10-11.

⁽²⁵⁵⁾ s. 217-218/309-310.

⁽²⁵⁶⁾ s. 297/430.

⁽²⁵⁷⁾ s. 293/423.

⁽²⁵⁸⁾ s. 217/309.

gelirlerinden alınan onda bir verginin azaltılmasını istediler. Halife onlardan yılda on bin dirhem alınmak suretiyle topraklarını mukâtaa usûlüne tâbi tuttu⁽²⁵⁹⁾.

Son olarak, Belâzurî'nin kaydettiği ve sosyal hayatla ilgili olarak değerlendirilebilecek birkaç noktaya temas etmek istiyoruz.

Hız.Ömer döneminde, Ehvâz'daki devlet görevlilerinin mal ve servet sahibi olmalarına karşılık, halkın bundan mahrum olduğuna dair şikayetler halifeye ulaştığında, şikayet edilenlerin mallarının yarısına el koymuştur⁽²⁶⁰⁾.

Hız.Osman döneminde Basra valisi olan Abdullah b. Âmir, üzerindeki koyu kahverengi ipekten bir cübbe ile vali konağından çıkıp mescide doğru giderken, onu bu halde gören bedevi Araplar; "Emir'in üzerinde ayı derisi var" demişlerdir⁽²⁶¹⁾. Bu ifadeden, onun bu halini hoş karşılamadıkları anlaşılmaktadır.

Hız.Osman, Müseyyeb b. Necebe'nin kölesi olan Humran b. Ebân'ı satın alıp, yazı yazmayı öğrettikten sonra onu kendisine kâtip yapmıştır⁽²⁶²⁾. Diğer taraftan Hız.Osman'ın bu tavrının aksine Ebû Müferrîğ'in, Talha b. Abdullah b. Halef için söylediği şiirde, onu, köle doğuran esmer bir kadının oğlu olarak görmektedir⁽²⁶³⁾.

Basra'da insanların uzun süre hamamlarda vakit geçirdikleri, Benû Üsâme'nin azathısı Abbas'ın şu sözlerinden anlaşılmaktadır: "Amr'ın hamamındaki su bendini hatırlıyorum; oradan yatsı sonuna kadar ayrılmazdım."⁽²⁶⁴⁾

Sonuç olarak, Belâzurî'nin Fütühu'l-Büldân isimli eserinde kaydettiği rivayetler, başlıklar altında ele almaya çalıştığımız konularda, fetihlerden sonra geniş bir faaliyetin gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır. Gerek fethedilen ve gerekse de müslümanlar tarafından inşa edilen şehirlerin fiziksel imarı; dini ve sosyal hayat için zaruri olan yapıların yanında alt yapı ile ilgili imar faaliyetleri, bir devamlılık içinde yerine getirilmiştir. Ayrıca temel insan hak ve hürriyetleri açısından müslüman nüfus yanında özellikle gayr-i müslim teb'anın hak ve hukuklarının korunması ile gerek idari ve gerekse de iktisadi yapının gerektirdiği faaliyetler dönemin idarecileri tarafından yerine getirilmiştir. Bu konuda zaman

(259) s. 319/463-464.

(260) s. 377/557-558.

(261) s. 342/499.

(262) s. 346/506.

(263) s. 349/510.

(264) s. 349/511.

zaman bazı yanlış uygulamalar söz konusu olmuşsa da, bu konudaki yanlışlıklar düzeltilmiştir. Bunlara ilave olarak idari, iktisadi ve sosyal hayatla ilgili ortaya çıkan gelişme ve ihtiyaçlar doğrultusunda da gerekli icraat yerine getirilmiştir. Bütün bunlar İslâm fetihlerinin yapıcı olduklarını da ortaya koymaktadır. Bu faaliyetler, aynı zamanda zengin İslâm kültür ve medeniyetinin teşekkülünde de önemli rol oynamıştır.